

Μνήμων

Τόμ. 13 (1991)

ΑΝΑΖΗΤΩΝΤΑΣ ΚΑΘΗΓΗΤΕΣ ΓΙΑ ΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ. Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Μ. ΚΟΥΜΑ

ΔΑΥΙΔ ΑΝΤΩΝΙΟΥ

doi: [10.12681/mnimon.280](https://doi.org/10.12681/mnimon.280)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΑΝΤΩΝΙΟΥ Δ. (1991). ΑΝΑΖΗΤΩΝΤΑΣ ΚΑΘΗΓΗΤΕΣ ΓΙΑ ΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ. Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Μ. ΚΟΥΜΑ. *Μνήμων*, 13, 279-296. <https://doi.org/10.12681/mnimon.280>

ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ ΚΑΙ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

ΔΑΥΙΔ ΑΝΤΩΝΙΟΥ

ΑΝΑΖΗΤΩΝΤΑΣ ΚΑΘΗΓΗΤΕΣ ΓΙΑ ΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Μ. ΚΟΥΜΑ*

Ἄμέσως μετὰ τὴν ἄφιξη τοῦ Ὁθωνα (Ἰανουάριος 1833), ἡ Ἀντιβασιλεία —μέ κύριο ὑπεύθυνο ἐπὶ τῶν ἐκπαιδευτικῶν θεμάτων τὸν ἐκ τῶν μελῶν τῆς Γκ. Λ. Μάουρερ— ἄρχισε νὰ παίρνει τὰ πρῶτα μέτρα γιὰ τὴν ὀργάνωση τῆς ἐκπαίδευσης, μέσα στὰ πλαίσια τῶν προθέσεών τῆς γιὰ τὴ γενικότερη ὀργάνωση τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους¹. Εἰδικότερα μετὰ διάταγμα τῆς 22 Μαρτίου/3 Ἀπριλίου 1833 διορίστηκε μία ἐπιτροπὴ ἀπὸ λόγιους καὶ ἐκπαιδευτικούς, μετὰ σκοπὸ νὰ περιγράψει «τὴν ἀληθῆ στάσιν τῆς δημοσίου ἐκπαιδευσεως» καὶ νὰ ὑποβάλλει ἀπρωτάσεις περὶ τῶν καταλληλοτέρων μέσων πρὸς βελτίωσιν αὐτῆς, καὶ ὀνομαστὶ πρὸς σχηματισμὸν σχολείων τοῦ λαοῦ, Ἑλληνικῶν σχολείων, Γυμνασίων καὶ ἐνὸς Πανεπιστημίου².

* Ἀφορμὴ γιὰ τὸ ἄρθρο αὐτὸ στάθηκε ἡ ἀνέυρεση —κατὰ τὴν ταξινόμηση τοῦ εὐρισκομένου ὡς σήμερα στὶς ἀποθῆκες τῶν Γενικῶν Ἀρχείων τοῦ Κράτους (=ΓΑΚ) Ἀρχείου τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας ἀπὸ τὸ 1833 κ.έ. πού σύντομα πρόκειται νὰ τεθεῖ στὴν διάθεση τῶν μελετητῶν— ἐνὸς φακέλου μετὰ ἐπιγραφὴ «Κωνσταντῖνος Μ. Κούμας». Ὁ φάκελος αὐτὸς περιέχει τρία ἔγγραφα σχετικὰ μετὰ τὴν πρόσκληση τοῦ Λαρισαίου λογίου στὴν Ἑλλάδα, τὰ ὁποῖα καὶ ἐκδίδουμε στὸ τέλος τοῦ ἁρθροῦ.

1. Γιὰ τὸν χαρακτήρα ἀλλὰ καὶ τὴ γενικότερη πολιτικὴ τῆς Ἀντιβασιλείας βλ. Νικόλαος Ι. Πανταζόπουλος, «Georg Ludwig Von Maurer: Ἡ πρὸς εὐρωπαϊκὰ πρότυπα ὀλοκληρωτικὴ στροφὴ τῆς νεοελληνικῆς νομοθεσίας», *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Σχολῆς τῶν Νομικῶν καὶ Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, τ. ΙΓ' -Β' (1966-1969), 1345-1492· John A. Petropoulos, *Πολιτικὴ καὶ συγκρότηση κράτους στὸ ἐλληνικὸ βασίλειο (1833-1843)*, τ. Α' -Β', Ἀθήνα, ΜΙΕΤ, 1985· Ι. Α. Πετρόπουλος - Αἰκ. Κουμαριανοῦ, *Ἡ θεμελίωση τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους 1833-1843*, Ἀθήνα 1982. Γιὰ τὰ πρῶτα ἐκπαιδευτικὰ μέτρα βλ. Ἀλέξης Δημαρᾶς, *Ἡ μεταρρύθμιση πού δὲν ἔγινε (τεκμηρία ἱστορίας)*, τ. Α' 1821-1894, Ἀθήνα 1973, κθ' κ.έ., καὶ Δαυίδ Ἀντωνίου, *Τὰ προγράμματα τῆς Μέσης Ἐκπαίδευσης (1833-1929)*, τ. Α', Ἀθήνα (ΙΑΕΝ 17) 1987, 11 κ.έ.

2. *Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως (=ΕτΚ)*, ἀρ. 11/31 Μαρτίου 1833.

Πράγματι, ἡ ἐπιτροπὴ προχώρησε στὸ ἔργο ποὺ τῆς ἀνατέθηκε, καὶ κινουμένη μέσα στὸ προδιαγεγραμμένο ἀπὸ τὸ διάταγμα συστάσεώς της πλαίσιο ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος, ὑπέβαλε, τὸν Ἰούλιο τοῦ 1833, στὴ Γραμματεία (= Ὑπουργεῖο) ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίου Ἐκπαιδεύσεως τὸ σχέδιό της³. Στις παρατηρήσεις ποὺ συνοδεύουν αὐτὸ τὸ σχέδιο καὶ σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸ ἐκπαιδευτικὸ προσωπικὸ ποὺ θὰ πλαισίωνε τὰ ἐκπαιδευτικὰ ἰδρύματα, ἡ ἐπιτροπὴ σημειώνει μεταξύ ἄλλων καὶ τὰ ἀκόλουθα:

«Πρέπει μὲ λύπην μας νὰ ὁμολογήσωμεν ὅτι, ἀπὸ τοὺς μετερχομένους τὴν σήμερον τὸ διδασκαλικὸν ἐπάγγελμα εἰς τὴν Ἑλλάδα, ὀλιγώτατοι εἶναι οἱ ἄξιοι νὰ διδάξωσιν εἰς Γυμνάσια καὶ εἰς Λύκεια. Ἀπὸ τὸ φιλόπατρι τῶν πεπαιδευμένων ὁμογενῶν μας ὅσοι, ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τοῦ Βασιλείου, τρέχουσι κατὰ τὸ παρὸν ἄλλο στάδιον, καὶ ἀπὸ τὴν πρόνοιαν τῆς Κυβερνήσεως εἰς τὸ νὰ θεραπεύη τὸ φιλότιμον καὶ τὰς ἀνάγκας τῶν διδασκόντων μὲ τιμὰς καὶ ἀντιμισθίαν, ὄχι κατωτέρας τῶν ἀποδοιμομένων εἰς τοὺς μετερχομένους τὰ λαμπρότερα πολιτικὰ ὑπουργήματα, ἐλπίζεται νὰ εὕρη ὅσον τάχιστα ἡ Δημοσία Ἐκπαιδεύσις πολλοὺς ἄνδρας ἀξίους νὰ διδάξωσι τὴν νεολαίαν μας πᾶν εἶδος μαθήσεως φιλολογικῆς καὶ ἐπιστημονικῆς»⁴.

Πράγματι, ἡ Γραμματεία ἀμέσως μετὰ, καὶ γιὰ ἀρκετὸ διάστημα, προσπάθησε νὰ ὑλοποιήσει τὸ σχέδιο τῆς ἐπιτροπῆς, ἀλλὰ ἀντιμετώπιζε σοβαρὲς δυσκολίες ποὺ ὀφείλονταν σὲ ἐγγενεῖς ἀδυναμίες τοῦ ἴδιου τοῦ σχεδίου, ἀλλὰ καὶ σὲ ἐλλείψεις τόσο χρηματικῶν πόρων ὅσο καὶ ἐκπαιδευτικοῦ προσωπικοῦ. Τοῦτο ἐπιβεβαιώνει καὶ ὁ ἴδιος ὁ Μάουρερ γράφοντας σχετικῶς:

«Διὰ νὰ ἐρευνήσωμεν καὶ μελετήσωμεν τὰ σκοπιμώτερα μέσα πρὸς βελτίωσιν τῆς εἰς πολὺ χαμηλὸν ἐπίπεδον εὐρισκομένης ἐκπαιδεύσεως, εἶχαμεν συγκροτήσει, ἤδη ἀπὸ τοῦ Μαρτίου 1833, μίαν ἐπιτροπὴν καὶ τῆς ὑπεδείξαμεν ρητῶς τὰ διάφορα σχολεῖα ἐπὶ τῶν ὁποίων ἔδει νὰ ἐπιστήσῃ τὴν προσοχὴν της, δηλ. δημοτικὰ σχολεῖα, ἐλληνικὰ σχολεῖα, γυμνάσια καὶ ἐν Πανεπιστημίῳ. Ἡ ἐπιτροπὴ αὕτη συνδισκέφθη ἐπὶ πολλοὺς μῆνας, τὸ ἀποτέλεσμα ὁμῶς τῶν συσκέψεών της ἦτο ἐλάχιστα χρησιμοποίησιμον»⁵.

Πάντως ἡ Γραμματεία συνέχιζε τὶς προσπάθειές της γιὰ τὴ δημιουργία ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος, καὶ ἰδιαίτερα γιὰ τὴν ἐξεύρεση διδακτικοῦ προσωπικοῦ τόσο στὸ ἐσωτερικὸ τῆς χώρας ὅσο καὶ στὸν ἔξω Ἑλληνισμό. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ ὁ Μάουρερ σημειώνει τὰ ἐξῆς διαφωτιστικά:

3. Γιὰ τὴν ἐπιτροπὴ καὶ τὸ σχέδιό της ἔχω καταθέσει στὸ Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Ἑλληνικῆς Νεολαίας τῆς Γενικῆς Γραμματείας Νέας Γενιᾶς σχετικὴ μελέτη.

4. Ὁ.π. [ὑπόσημ. 3].

5. Γκ. Α. Φὸν Μάουρερ, *Ὁ Ἑλληνικὸς Λαὸς* (μετ. Χ. Πράτσικα), τ. Β', Ἀθήνα 1943, 161-162 πβ. καὶ νεότερη μετάφραση Ὀλγας Ρομπάκη, Ἀθήνα 1976, 524-525. Γιὰ τὴν προσωπικότητα καὶ τὸ ἔργο τοῦ Μάουρερ βλ. τὴ μνημονεύμενη στὴν ὑπόσημ. 1 μελέτη τοῦ Ν. Πανταζόπουλου, καθὼς καὶ τὸ κεφ. 3 τῆς ἱστορικῆς καὶ φιλολογικῆς μελέτης τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ *Ἐν Ἀθήναις τῇ 3 Μαΐου 1837*, <Σειρὰ Ἱστορίας τοῦ Πανεπιστημίου: 1>, Ἀθήνα 1987, 19-25.

« Ἄφ' οὗ εἶχε μῆτ' σὲ δρόμο ἢ μόρφωσις τῶν δημοδιδασκάλων καὶ ἡ σύγχρονος μὲ αὐτὴν ἴδρυσις δημοτικοῦ σχολείου, ἐπελήφθημεν καὶ τῆς ὀριστικῆς ὀργανώσεως τῆς Ἀνωτέρας Ἐκπαιδεύσεως. [...]

Καθ' ὃν χρόνον ὁ τότε Ὑπουργὸς τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Ἐκπαιδεύσεως κ. Κωνστ. Σχινᾶς, καθὼς καὶ ἄλλοι, ἐζήτησαν — τῇ ἰδιωτικῇ ὑποδείξει μου — πληροφορίας, εἰς τε τὴν ἡμεδαπὴν καὶ τὴν ἀλλοδαπὴν, περὶ καταλλήλων πρὸς τοῦτο προσώπων, τὰ ὁποῖα θὰ εἶχαν ἐνδεχομένως τὰς ἀπαιτούμενας γνώσεις καὶ τὴν διάθεσιν ν' ἀναλάβουν καθηγεσίαν ἐν Ἑλλάδι, ἐγὼ ὁ ἴδιος ἠτοίμαζα τὰ ἀπαιτούμενα σχέδια διαταγμάτων. [...]

Τὰ σχέδια τῶν διαταγμάτων ἦσαν κατὰ μέγα μέρος ἔτοιμα. Ὁ Ἀσώπιος ἀπὸ τὴν Κέρκυραν, ὁ Κούμας ἀπὸ τὸ Τριέστι καὶ ἄλλοι, μὲ μίαν λέξιν ὄλο οἱ φημιζόμενοι εἰς τὰ γράμματα Ἐλληγες ἤθελαν νὰ ἔλθουν»⁶.

Ἀπὸ τὸ παράθεμα αὐτὸ σημειώνουμε πρὸς τὸ παρὸν τὴν πληροφορία τοῦ Μάουρερ γιὰ τὴν ἐπιθυμία τοῦ Κούμα νὰ ἔλθει στὴν Ἑλλάδα. Ποιῆς ὅμως ἦταν οἱ προθέσεις τοῦ Κούμα;

Ἀπὸ τὸ 1804 ποὺ ὁ Κούμας ἀναχώρησε ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα καὶ ὡς τὸ 1830 — ἔτος κατὰ τὸ ὁποῖο γιὰ πρώτη φορά, ὅπως θὰ δοῦμε ἀμέσως παρακάτω, ἐντοπίζεται ἐνδειξη πιθανῆς ἐπιστροφῆς του στὴν Ἑλλάδα —, ὁ Κούμας ζεῖ καὶ κινεῖται καὶ δημιουργεῖ ἀνάμεσα σὲ Σμύρνη καὶ Εὐρώπη, ἐνῶ ταυτόχρονα οἰκογενειακὰ προβλήματα καὶ λόγοι υἰγείας τὸν ἀπασχολοῦν συνεχῶς⁷.

Τὰ στοιχεῖα ποὺ ὑπάρχουν ὡς πρὸς τὶς προθέσεις τοῦ Κούμα γιὰ πιθανὴ καθόδου του ἢ ὄχι στὴν Ἑλλάδα, ἀλλὰ καὶ γενικότερα γιὰ τὶς μελλοντικὲς του κινήσεις προέρχονται ἀπὸ κείμενα τοῦ ἴδιου, τὰ ὁποῖα χρονολογικὰ εἶναι τὰ ἀκόλουθα:

1. Σὲ ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν φίλο του καὶ γνωστὸ φιλέλληνα καὶ φιλόλογο Φρειδερίκο Τίρς (μὲ τὸ ἐξελληνισμένο ὄνομα Εἰρηναῖος Θεΐρσιος)⁸ τῆς 20 Ἰου-

6. Γκ. Α. Φὸν Μάουρερ, ὁ.π. [ὑποσημ. 5], 179-180 καὶ 539 ἀντίστοιχα. Σχετικὰ μὲ τὰ ἀναφερόμενα στὸ παράθεμα γιὰ τὴ μόρφωση τῶν δημοδιδασκάλων, σημειῶνω ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν ἰδρυτικὸ νόμο περὶ δημοτικῶν σχολείων τῆς 6/18 Φεβρουαρίου 1834 (ΕτΚ, ἀρ. 11/13 Μαρτίου 1834).

7. Σημειῶνω περιληπτικὰ τὶς κινήσεις τοῦ Κούμα: 1804-1809 Βιέννη· 1809-1817 Σμύρνη (μὲ διάλειμμα, τὸ 1814, στὴν Κωνσταντινούπολη)· 1817-1819 Βιέννη-Γερμανία· 1820 Σμύρνη· 1821 Τεργέστη καὶ στὴ συνέχεια παραμονὴ στὴ Βιέννη.

8. Ὁ Friedrich Wilhelm Thiersch (1784-1860) σπούδασε φιλολογία καὶ θεολογία στὰ Πανεπιστήμια Λειψίας καὶ Γοττίγγης. Χρημάτισε καθηγητὴς λυκείου (1811), καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Μονάχου (1826) καὶ ἔπαιξε σημαντικὸ ρόλο στὰ ἐκπαιδευτικὰ πράγματα τῆς Βαυαρίας (πρόγραμμα τοῦ 1829). Ἐνθουσιώδης φιλέλληνας βοήθησε ποικιλότροπα τὸν ἀγῶνα τοῦ '21. Τὸ 1831-1832 ἦλθε ὁ ἴδιος στὴν Ἑλλάδα καὶ μεσολάβησε στὶς μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων συγκρούσεις.

νίου 1830, με την οποία τοῦ ζητοῦσε νὰ μεσολαβήσει στὸν Βαυαρὸ βασιλιὰ Λουδοβίκο —πατέρα τοῦ μετέπειτα βασιλιᾶ τῶν Ἑλλήνων Ὀθωνα— γιὰ νὰ τοῦ προσφέρει χρηματικὴ βοήθεια γιὰ τὴν πληρωμὴ τῶν χρεῶν του ἀπὸ τὴν ἔκδοση τῶν *Ἱστοριῶν* του, ὁ Κούμας κάνει τὴν πρώτη του νύξη γιὰ πιθανὴ κάθοδό του στὴν Ἑλλάδα γράφοντας:

« Ἀβίωτος ἔσεται μοι ὁ βίος ἀποτυχόντι τῆς εὐποιίας ταύτης. Πένης, κατάχρεως, πρεσβύτης, ὀδυνηροῖς προσπαλαίων πάθεισι, τίς γένωμαι ἐν τῇ Ἑλλάδι χρῆζούση δικαίως ἀνδρῶν ἰσχυρῶν καὶ ἐργατικῶν; Ἄλλ' ἦν ἄχρεως ἀπέλθω διὰ τῆς βασιλικῆς εὐμενείας, ἐλπίς ἰλαρὰ με παραμυθεῖται τὸν βίον τελευτῆσαι ἡσυχῶς ἐν ὀλιγαρκείᾳ ζῶντι καὶ τοῖς ἑμοῖς ἐκ τῶν ἐνότων βοηθοῦντι καὶ ἐξυμνοῦντι τὸν εὐύμνον βασιλέα»⁹.

2. Δύο χρόνια ἀργότερα, στὶς 9 Ἰουνίου 1832, σὲ νέα ἐπιστολὴ τοῦ Κούμα πρὸς τὸν Φρ. Τίρις φαίνεται ἡ κατάσταση ἀναποφασιστικότητος στὴν ὁποία βρίσκεται μπροστὰ στὶς δύο προοπτικὲς ποῦ τοῦ διανοίγονται: νὰ ἐπιστρέψει στὴ Σμύρνη, ὅπου τὸν καλοῦν οἱ Σμυρναῖοι οἱ ὁποῖοι ἐπιθυμοῦσαν νὰ ἀνασυστήσουν τὸ Φιλολογικὸ Γυμνάσιο, ἢ νὰ κατέλθῃ στὴν Ἑλλάδα. Ἴδου τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα τῆς ἐπιστολῆς:

« Ἐγὼ δὲ περὶ τὴν εἰκοστὴν Ἰουλίου ἐπιστρέφω εἰς Τεργέστην πρὸς τοὺς οἰκείους μου, ἐκεῖθεν δὲ οὐδ' ἐγὼ ἤξεύρω βεβαίως ἀκόμη ποῖαν ὁδὸν νὰ τραπῶ. Οἱ Σμυρναῖοι μὲ καλοῦσιν εἰς τὸ σχολεῖον των μὲ ὠφελίμους συνθήκας. Ἄλλὰ νὰ κατοικήσω πάλιν τουρκοδιοίκητον χώραν; Μὲ φαίνεται βαρὺ. Νὰ ἔλθω ἀλήτης εἰς τὴν Ἑλλάδα; Οὐδ' εἰς τὸ γῆρας μου ἀρμόζει, οὐδὲ τὴν χρεῖαν ἐμοῦ ἔχουσαν συγγενείαν μου ὠφελεῖ»¹⁰.

3. Σὲ ἐπιστολὴ-ἀπάντηση πρὸς τοὺς Σμυρναῖους ἐπιτρόπους ποῦ τὸν προσκαλοῦσαν νὰ ἔλθῃ πάλι στὴ Σμύρνη καὶ νὰ ξανασυστήσῃ τὸ «αἰοίδιον Γυμνάσιον» —ἡ ὁποία γράφτηκε λίγες μόνο ἡμέρες μετὰ τὴν ἀμέσως παραπάνω (18 Ἰουνίου 1832)— ὁ Κούμας φαίνεται ὅτι προτιμᾷ νὰ μεταβεῖ στὴ Σμύρνη —ἔστω καὶ ὄχι ἀμέσως λόγω τῆς πάσχουσας υἰείας του—, παρὰ νὰ κατέλθῃ στὴν Ἑλλάδα, ἡ ὁποία τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ταλανίζεται ἀπὸ ἐμφύλιες συγκρούσεις καὶ διανύει περίοδο ἀναρχίας:

«Τούτων οὕτως ἐχόντων, φιλομαθεῖς Ἐπίτροποι, ἐκλαμβάνω τὴν προσκαλοῦσαν με φωνὴν σας φωνὴν τῆς πατρίδος, πρὸς τὴν ὁποῖαν νὰ ἀντιτείνω οὔτε δίκαιον, οὔτε ὄσιον

Τὸ 1833 ἐξέδωσε στὴ Λειψία τὸ δίτομο ἔργο *L'État actuel de la Grèce et des moyens d'arriver à sa restauration*, τὸ ὁποῖο, σὲ μετάφραση Α. Σπήλιου, κυκλοφόρησε στὴν Ἑλλάδα τὸ 1972 με τὸν τίτλο *Ἡ Ἑλλάδα τοῦ Καποδίστρια. Ἡ παρούσα κατάσταση τῆς Ἑλλάδος (1828-1833) καὶ τὰ μέσα γιὰ νὰ ἐπιτευχθεῖ ἡ ἀνοικοδόμησή της*. Στὸ ἔργο του αὐτὸ (ἐλληνικὴ ἔκδοση, τ. 2, 130) ἀναφέρει τὸν Κούμα ὡς καθηγητὴ ἱστορίας σὲ μελλοντικὸ κολλέγιο, εἶδος ἀνώτερου σχολείου ἐνταγμένου σὲ ἕνα γενικότερο ἐκπαιδευτικὸ σύστημα ποῦ θεωρεῖ κατάλληλο γιὰ τὴν Ἑλλάδα (107-143).

9. Π. Κ. Ἐνεπεκίδης, *Κοραῆς - Κούμας - Κάλβος*, Ἀθήνα 1967, 100 (ὀπογραμμίζω ἐγώ).

10. Ὁ.π. [ὀποσημ. 9], 102.

εἶναι· ἐὰν θέλῃ ὁ Θεός, ὑπουργῶ πάλιν τὸ ἀγαπητόν μου γένος αὐτόθεν, ἐπειδὴ πολλαὶ περιστάσεις, καὶ ἡ πρόθυμος θέλησίς σας μὲ παρισταίνει τοῦτο ὠφελιμώτερον παρὰ τὴν ἐν κλυδωνιζομένη Ἑλλάδι ὑπουργίαν μου. Ἄλλὰ ταχέως νὰ σᾶς ἀπολαύσω μ' ἐμποδίζουσι ὄχι μόνον τὰ μεταξὺ σκιοθέντα ὄρη, καὶ ἡ ἠχίεσσα θάλασσα, ἀλλὰ καὶ ἡ πάσχουσα ὑγιεία μου»¹¹.

4. Ἐνα χρόνο ἀργότερα ὁ Κούμας βρίσκεται στὴ Βιέννη, ὅπου τυπώνει τὴ *Γραμματικὴ διὰ σχολεῖα*¹² ἀλλὰ δὲν ἔχει ἀκόμα ξεκαθαρίσει τὶς διαθέσεις του, ὅπως φαίνεται ἀπὸ ἄλλη ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Φρ. Τίρς τῆς 8 Μαΐου 1833:

«Ἐως τέλη Ἰουνίου ἐκτυποῦται ὅλη [ἡ Γραμματικὴ] καὶ ἐγὼ μεταβαίνω εὐθύς τότε εἰς Τεργέστην κ' ἐκεῖθεν νὰ πράξω κατὰ τὰς περιστάσεις»¹³.

Ἡ ἀόριστη αὐτὴ ὅμως θέση τοῦ Κούμα περὶ τοῦ πρακτέου ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ σταθερὴ γνώμη ποὺ διατυπώνει ὁ ἴδιος τὸν Ἰούλιο 1833 στὰ «Προλεγόμενα» τῆς *Γραμματικῆς*¹⁴ του, ὅτι ἐφόσον τὸ ἐπιτρέψουν οἱ οἰκογενειακές του συνθήκες, προτιμᾷ νὰ πάει στὴ Σμύρνη καὶ ὄχι στὴν Ἑλλάδα, ἡ ὁποία —κατὰ τὴ μετριόφρονη διατύπωσή του— «ἐμοῦ πολλοὺς ἔχει κάρφρονας. Τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὰ «Προλεγόμενα» εἶναι τὸ ἀκόλουθο:

«Οἱ Συμυρναῖοι οἵτινες δὲν ἔπαυσαν ποτὲ νὰ σώζωσιν εἰς ἐμὲ τὴν ἐπὶ τῆς ἐκεῖ ὀκταετοῦς σχολαρχίας μου ἀγάπην των, μ' ὄλα ὅτι ἔχουσι διδάσκαλον ἀξιόλογον, Ἀβράμιον τὸν Καισαρέα, ἐπροσκάλεσαν πάλιν καὶ ἐμὲ εἰς τὸ σχολεῖον των μὲ φωνὴν τέκνων πρὸς πατέρα, ἧτις τόσον κατένυξε τὴν καρδίαν μου, ὥστ' εὐθύς ἤθελα θαλασσοπορίσειν ἐκεῖσε, ἐὰν δὲν μ' ἐκράτει κλινιῆρῃ ἢ προειρημένῃ ἀρρωστία. Μένων σταθερὸς εἰς ταύτην τὴν γνώμην μου, ἐὰν συμβιβασθῇ μὲ τὰς οἰκιακάς μου περιστάσεις δὲν ἀποφεύγω δι' ἄλλο τὴν ἐλευθέραν Ἑλλάδα, εἰμὴ διότι βλέπω μὲ χαρὰν μου ἀνέκφραστον ὅτι ἐμοῦ πολλῶς ἔχει κάρφρονας»¹⁵.

Συνοψίζοντας ὅσα ἐκτέθηκαν παραπάνω σχετικὰ μὲ τὶς προθέσεις τοῦ Κούμα παρατηροῦμε ὅτι: α') Ἐνῶ ἡ πρώτη νύξη γιὰ κἀθοδό του στὴν Ἑλλάδα

11. Νίκος Α. Βέης, «Ἐπιστολαὶ Κωνσταντίνου Κούμα καὶ Ἀδαμαντίου Κοραῆ σχετικαὶ πρὸς τὴν Σμύρνην», *Μικρασιατικὰ Χρονικά*, τ. 2 (1939), 3-37 (τὸ παράθεμα στὴ σ. 6). Γιὰ τὸ θέμα τῆς μετάβασης τοῦ Κούμα στὴ Σμύρνη βλ. καὶ τὶς ὑπ' ἀριθ. 1445, 1449, 1458 ἐπιστολὲς τοῦ Κοραῆ (ΟΜΕΔ, *Ἀδαμάντιος Κοραῆς: Ἀλληλογραφία*, τ. 6 (1827-1833), Ἀθήνα 1984, 269, 276, 297 ἀντίστοιχα), ὁ ὁποῖος ἐπιδοκιμάζοντας τὴν ἀπόφαση τοῦ Κούμα γράφει στὴν ἐπιστ. 1458 «τὴν ἀγαθὴν μερίδα ἐξελέξατο» ἀποφασίσας νὰ ὑπάγῃ εἰς Σμύρνην [...]. Βλ. καὶ Νίκος Α. Βέης, ὁ.π.

12. Βλ. ὑπόσημ. 14.

13. Π. Κ. Ἐνεπεκίδης, ὁ.π. [ὑπόσημ. 9], 103.

14. *Γραμματικὴ διὰ σχολεῖα*, ὑπὸ Κ. Μ. Κούμα. Ἐν Βιέννῃ τῆς Αὐστρίας. Ἐκ τῆς τυπογραφίας τοῦ Αἰκούλου. ἀωλγ' (Γκίνης-Μέξας, Α', 2261).

15. «Προλεγόμενα πρὸς Ἑλένην Κ. Κατακοζηνήν», ὁ.π. [ὑπόσημ. 14], κα' -κβ'. Ἡ ἀρρωστία ἀπὸ τὴν ὁποία ὑπέφερε ὁ Κούμας ἦταν, σύμφωνα μὲ τὰ ὅσα γράφει ὁ ἴδιος (σ. κα'), ἡ «έρυγη» (ἀρέψιμον). Γιὰ τὴν μετάβαση τοῦ Κούμα στὴ Σμύρνη βλ. καὶ Νίκος Α. Βέης, «Συμβολὴ εἰς τὰ σχολικὰ πράγματα τῆς Σμύρνης», *Μικρασιατικὰ Χρονικά*, τ. 1 (1938), 206-207.

γίνεται τὸ 1830, μετὰ δύο χρόνια σιωπῆς καὶ ἴσως ἀναμονῆς ὡς πρὸς τὶς μελλοντικὲς ἐξελίξεις, καὶ ὕστερα ἀπὸ τὴν πρόσκληση φαίνεται νὰ προτιμᾷ τὴν ἐπάνοδό του στὴ Σμύρνη· β') Τὸν ἐπόμενον χρόνο (1833), ὕστερα ἀπὸ κάποια ἀμφιταλάντευση, καταλήγει νὰ προτιμήσει τὴν ἐπανεγκατάστασή του στὴ Σμύρνη, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ τὴν πραγματοποιήσει. Ἀπὸ τὰ παρατεθέντα κείμενα φαίνεται ὅτι ὁ Κούμας —τουλάχιστον ὡς τὸν Ἰούλιο 1833— σταθμίζοντας τὶς συνθῆκες ἔκρινε καταλληλότερο τὸ κλίμα τῆς Σμύρνης, ἀφοῦ θετικὰ συνέβαλαν στὴ δημιουργία του ἡ πρόσκληση τῶν Συμυρναίων, οἱ εὐνοϊκοὶ ὄροι τῆς ἐκεῖ ἐπαναδραστηριοποίησής του ἀλλὰ καὶ ἡ προηγούμενη ἐπιτυχὴς ὀκταετῆς «σχολαρχία» του· ἀντίθετα τὴν προοπτικὴ καθόδου του στὴν Ἑλλάδα τὴ θεωροῦσε πρὸς τὸ παρὸν θολή, ἀφοῦ δὲν ἦταν βέβαιος κάτω ἀπὸ ποιὲς συνθῆκες καὶ ὄρους θὰ μποροῦσε νὰ ἐργαστεῖ. Παρὰ ταῦτα ὁ Κούμας δὲν παίρνει ἀκόμη καμιά ὀριστικὴ ἀπόφαση.

Καὶ ἐνῶ αὐτὲς ἦταν οἱ προθέσεις τοῦ Κούμα, ἃς παρακολουθήσουμε στὴ συνέχεια τὶς σκέψεις καὶ ἐνέργειες τοῦ ἐπίσημου ἑλληνικοῦ κράτους πού τὸν ἀφοροῦν, καθὼς καὶ τὶς ἀντιδράσεις τοῦ ἴδιου τοῦ Κούμα:

1. Στὶς 6 Μαΐου 1834 ὁ Γραμματέας ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίου Ἐκπαιδευσεως Κωνσταντῖνος Δ. Σχινᾶς ἀπευθύνει ἐπίσημὴ ἐγγραφὴ πρόσκληση στὸν Κούμα νὰ ἔλθει στὴν Ἑλλάδα¹⁶. Μὲ τὸ κείμενο αὐτὸ προσκαλεῖται ὁ Κούμας νὰ ἔλθει στὴν Ἑλλάδα γιὰ νὰ συμβάλει στὴν «διὰ τῆς παιδείας ἐπάνοδον πρὸς τὴν ἀρχαίαν ἐκείνην εὐκλειαν», προσφωνεῖται καὶ χαρακτηρίζεται μὲ τὴν ὑψηλόφρονη φράση «σοφῶν ἄριστε, συνίστωρ μὲν τῶν συγκροτουμένων ἤδη ἐπ' ἀγαθαῖς ταῖς ἐλπίσι φροντιστηρίων, κοσμητῶρ δὲ καὶ συνέριθος γενησόμενος διδασκόντων τε καὶ διδασκομένων», καὶ τοῦ δίνεται ὑπόσχεση γιὰ ἀπόλαυση «ἐκείνων ἐν καιρῷ ἤδη τῆς ἡλικίας, ὅσα πόνοις ἀτρύτοις ἡμῖν τε καὶ τοῖς ἐπιγενησομένοις προεμνηστεύσω».

Ἀπὸ τὴ μελέτη τοῦ κειμένου αὐτοῦ τεκμαίρονται: α') ἡ γνώμη τοῦ ἐπίσημου κράτους γιὰ τὴν προσωπικότητα καὶ τὶς ικανότητες τοῦ Κούμα, β') ἡ συμφωνία του μὲ τὴν ἀναφερόμενη παραπάνω γνώμη τῆς ἐπιτροπῆς τοῦ 1833, γ') τὸ ἰδεολογικὸ στίγμα πού δίνεται στὸ δημιουργούμενο ἐκπαιδευτικὸ σύστημα, ἀλλὰ δ') καὶ ἡ ἀόριστη περιγραφή τῶν μελλοντικῶν καθηκόντων πού θὰ ἐπιτελοῦσε ὁ Κούμας στὴν Ἑλλάδα.

2. Στὴν ἐπίσημὴ αὐτὴ πρόσκληση —πού τοῦ διαβιβάστηκε μέσω τῆς Γραμματείας ἐπὶ τῶν Ἐξωτερικῶν, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ διαβιβαστικὸ ἐγγράφο¹⁷— ἀπάντησε ἰδιοχειρῶς ὁ Κούμας μὲ ἐπιστολὴ του στὸν Κ. Δ. Σχινᾶ,

16. Βλ. ἐγγράφο 1, ἐδῶ στὸ τέλος.

17. Δημοσιεύεται ἐδῶ, στὰ σχόλια τοῦ ἐγγράφου 1.

ἀκριβῶς μετὰ ἓνα μῆνα (16/28 Μαΐου 1834)¹⁸. Στὴν ἀρχὴ τῆς ἐπιστολῆς του — γραμμμένης στὸ ἴδιο μὲ τῆς πρόσκλησης ὕφος— ὁ Κούμας ἐκφράζει τὴν ἀγαλλίασή του γιὰ τὶς εὐνοϊκὲς συνθήκες πού διαμορφώνονται τώρα στὴν Ἑλλάδα, καὶ στὴ συνέχεια ἀνταποδίδει τοὺς φιλόφρονες λόγους πού τοῦ ἀπηύθυνε ὁ Σχινᾶς ἐπιβεβαιώνοντας τὴ σταθερότητα τῆς πατρικῆς φιλίας. Ὡς πρὸς τὴν τιμητικὴ πρόσκληση, ἡ θέση τοῦ Κούμα εἶναι ἡ ἀκόλουθη: Ζητεῖ νὰ τοῦ προσδιοριστεῖ ποιά συγκεκριμένα καθήκοντα θὰ ἐπιτελέσει κατὰ τὴν ἄφιξή του στὴν Ἑλλάδα, ὥστε νὰ κρίνει ἂν μπορεῖ ν' ἀνταποκριθεῖ σ' αὐτά, καὶ μέσα σὲ κατάλληλες συνθήκες — τέτοιες πού νὰ μὴν τὸν κάνουν μάταια νὰ ἐπιθυμεῖ τὴν κατάσταση στὴν ὁποία βρίσκεται τώρα— νὰ ἀφοσιωθεῖ τὴν ὑπόλοιπη ζωὴ του «πατρίδι καὶ τῷ κλεινῷ βασιλεῖ».

Ἀπὸ τὸ περιεχόμενο τῆς ἀπαντητικῆς αὐτῆς ἐπιστολῆς του συμπεραίνουμε ὅτι ὁ Κούμας τελικῶς εἶχε τὴν πρόθεση νὰ ἔλθει στὴν Ἑλλάδα, ἀλλὰ ἤθελε νὰ γνωρίζει ἐκ τῶν προτέρων τὸν τομέα τῆς μελλοντικῆς του δραστηριότητος, ὥστε νὰ αἰσθάνεται ἀσφαλῆς πὼς θὰ μποροῦσε νὰ ἀνταποκριθεῖ σ' αὐτὸν — καὶ μετὰ νὰ ἀποφασίσει ὀριστικῶς. Ἐξἄλλου, ἡ ἀπάντηση τοῦ Κούμα, ὁ ὁποῖος εἶναι πλέον 57 ἐτῶν, ἀνατρέπει καὶ τὴν προηγούμενη γνώμη του γιὰ τὴ Σμύρνη, ἀφοῦ ἔχουν πλέον περάσει σχεδὸν δύο χρόνια ἀπὸ τὴν πρόσκληση τῶν Σμυρναίων. Ἐπομένως ἡ πιθανότητα καθόδου του ἢ ὄχι στὴν Ἑλλάδα ἐξαρτᾶτο ἀπὸ τὴν ἐπόμενη κίνηση τῆς Γραμματείας.

Ὡς πρὸς τὸ τελευταῖο αὐτὸ σημεῖο, εἶναι ἀξιοσημεῖωτο ὅτι στὸ ἴδιο τὸ αὐτόγραφο τῆς ἀπαντητικῆς ἐπιστολῆς τοῦ Κούμα ἔχει σημειωθεῖ μὲ μολύβι, «διὰ χειρὸς» τοῦ Ὑπουργικοῦ Συμβούλου Σκαρλάτου Δ. Βυζαντίου, ἡ παρακάτω παρατήρηση:

«ἢ νὰ τὸν εἰδοποιήσῃ ἰδιαίτερος ὁ Κύριος Γραμματεὺς ὅτι θέλει ἔχει τὴν καλλιέραν τῶν πρώτων διδασκαλικῶν θέσεων (διότι, καθὼς πληροφοροῦμαι, ἐμπορεῖται τὸ πρᾶγμα), ἢ νὰ μείνῃ μέχρις ὅτου διορισθῇ καὶ τοῦ σταλῇ τὸ δίπλωμά του καὶ τότε, ἂν θέλῃ ἄς δεχθῇ ἢ ἄς ἀρνηθῇ».

Ἡ γνώμη-εἰσήγηση αὐτῆ τοῦ Σκ. Βυζαντίου, — ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἀκομψο καὶ γραφειοκρατικῆς νοοτροπίας ὕφος μὲ τὸ ὁποῖο εἶναι γραμμμένη—, πιστεύω ὅτι διαγράφει ὀρθῶς τὰ ἐπόμενα ἐπίσημα βήματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα θὰ προέκυπτε καὶ ἡ τελικὴ ἀπόφαση τοῦ Κούμα. Ὅμως τέτοια βήματα δὲν ἀκολούθησαν, καὶ θὰ παραμείνει τελικῶς ἀδιευκρίνιστη ἡ ἐξέλιξη τῆς πρόσκλησης τοῦ Κούμα¹⁹. Πάντως ὡς τὸ τέλος τοῦ 1835 τὸ ὄνομα τοῦ Κούμα ἐξακολουθεῖ νὰ ἀπασχολεῖ τὴ Γραμματεία, ὅπως θὰ δοῦμε ἀμέσως παρακάτω.

18. Βλ. ἔγγραφο 2, ἐδῶ στὸ τέλος.

19. Τὰ ἐπόμενα καὶ τελικὰ βήματα τοῦ Κούμα μᾶς τὰ περιγράφει ὁ Α. Γούδας (*Βίοι Παράλληλοι*, τ. 2, Ἀθήνα 1870, 283) ὡς ἐξῆς: «Κατὰ δὲ τὸ ἀκόλουθον ἔτος [1835], προσκληθεὶς, μετέβη εἰς Τεργέστην, ὡς διευθυντῆς καὶ σχολάρχης τῆς ἐκεῖ Ἑλληνικῆς σχολῆς, ἐνδούς μᾶλλον εἰς τὴν

Στις ἐπανελημμένες ὀχλήσεις τῆς Ἀντιβασιλείας γιὰ ἐπίσπευση τῶν διαδικασιῶν τῶν σχετικῶν μὲ τὴν ὀργάνωση τῆς ἀνωτέρας Ἐκπαιδεύσεως», ἢ ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίου Ἐκπαιδεύσεως Γραμματεία (Γραμματέας ἀκόμη ὁ Κ. Δ. Σχινᾶς)²⁰ στίς 23 Ἰουλίου/4 Αὐγούστου 1834 ὑποβάλλει στὴν Ἀντιβασιλεία ἔκθεση «περὶ τοῦ ὀργανισμοῦ τῶν σχολείων καὶ τοῦ προσωπικοῦ των», στὴν ὁποία καὶ εἰδικότερα ὡς πρὸς τὸ θέμα τοῦ προσωπικοῦ σημειώνει:

«Ὅσον δὲ διὰ τὸν κατάλογον τοῦ προσωπικοῦ τῶν διδασκάλων, δὲν τολμῶ ἀκόμη νὰ διαβεβαιώσω τὴν Ὑ.Μ. ὅτι κατῴρθωσα νὰ γνωρίσω τὴν ἰκανότητα ὄλων ἀνεξαιρέτως ὅσοι ἐπαγγέλλονται τὸ ἔργον τοῦτο, τῶν μὲν ἀποδημούντων, τῶν δὲ ἐνδημούντων μὲν, ἀλλὰ μὴ πῶ ἐμφανισθέντων εἰς ἐξέτασιν. Καὶ μ' ὅλα ταῦτα τὸ ἔργον μου κατὰ τοῦτο εἶνε ἄρκετὰ προχωρημένον, ὥστε ἐντὸς τριῶν ἡμερῶν νὰ δυνηθῶ νὰ καθυποβάλω ὑπ' ὄψιν τῆς Ὑ.Μ. κατάλογον, ὅσον ἐνδέχεται ἐντελέστερον, τῶν διδασκάλων [...]²¹»

Καὶ πράγματι, δύο ἡμέρες ἀργότερα, στίς 25 Ἰουλίου/6 Αὐγούστου 1834, ἡ Γραμματεία μὲ ἔκθεσή της πρὸς τὴν Ἀντιβασιλεία ὑποβάλλει τὸν κατάλογο ὀνομάτων τοῦ διδακτικοῦ προσωπικοῦ γιὰ τὰ διάφορα ἐκπαιδευτικὰ ἰδρύματα ποὺ θὰ συστήνονταν (Ἑλληνικὰ σχολεῖα, Γυμνάσια, Πανδιδακτήριο = Πανεπιστήμιο). Στὴν ἔκθεση μεταξύ ἄλλων ἀναφέρει:

«Μερικοὶ ἀπὸ αὐτοὺς [τοὺς διδασκάλους], οἱ πιὸ ἰκανοί, ζοῦν στὸ ἐξωτερικόν, οἱ ὅποιοι μὲ τὸν διορισμό τους θὰ πρέπει νὰ κληθοῦν νὰ ἔλθουν στὴν Ἑλλάδα, πράγμα ποὺ αὐτοὶ δὲν θὰ ἀποφασίσουν νὰ κάνουν, ἂν δὲν τοὺς κοινοποιηθεῖ νωρίτερα ἡ θέση ποὺ θὰ ἔλθουν νὰ καταλάβουν, καθὼς ἐπίσης καὶ ὁ μισθὸς ποὺ θὰ παίρνουν»²².

Μεταξὺ τῶν ὀνομάτων ποὺ προτείνει γιὰ τὸ τμήμα τῆς φιλοσοφίας, φιλο-

παράκλησιν τῆς θυγατρὸς του, κατοικοῦσης ἐν Τεργέστη καὶ ἐπιθυμούσης νὰ ἔχη αὐτὸν πλησίον, χάριν τῶν διδασκαλίας χρηζόντων τέκνων αὐτῆς, καὶ σκοπεύων νὰ μεταβῇ ἀκολούθως εἰς Ἑλλάδα. Ἄλλ' ἐν τῇ πόλει ταύτῃ ἐμελλε νὰ κλείσῃ τὸ στάδιον τοῦ διασμήμου τοῦτου ἀνδρός. Ἡ φθοροποία χολέρα ἀφῆρασεν αὐτὸν τῇ 1 Μαΐου 1836.»

20. Γραμματεῖς ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίου Ἐκπαιδεύσεως — ἀπὸ τὴν ἀφιξη τοῦ Ὄθωνα καὶ γιὰ τὴν περίοδο ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ ἐδῶ — χρημάτισαν οἱ: Ἰάκωβος Ρίζος (30 Ἀπριλίου 1832, διορισμένος ἀπὸ τὴ Διοικητικὴ Ἐπιτροπή, - 3 Ἀπριλίου 1833)· Σπυρίδων Τρικούπης (3 Ἀπριλίου 1833-12 Ὀκτωβρίου 1833)· Κωνσταντῖνος Δ. Σχινᾶς (12 Ὀκτωβρίου 1833-8 Αὐγούστου 1834)· Ἰάκωβος Ρίζος (8 Αὐγούστου 1834-12 Ἀπριλίου 1837).

21. Βλ. στὸ ὑπὸ ταξινόμηση Ἀρχεῖο τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας: θ.34, φ. 4, ἔγγραφο 6β, ἀρ. πρωτ. 4589/1512/23 Ἰουλίου/4 Αὐγούστου 1834· τὸ ἴδιο ἔγγραφο στὰ γερμανικὰ βλ. ΓΑΚ, Ὁθωνικὸ Ἀρχεῖο: Σειρὰ 11L Παιδείας, φ. 1.

22. Ὁ.π. [ὑποσημ. 21], ἔγγραφο 7, ἀρ. πρωτ. 4589/1526/25 Ἰουλίου/6 Αὐγούστου 1834 (τὸ κείμενο τῆς ἔκθεσης γερμανικὰ, ὁ κατάλογος ἑλληνικὰ)· τὸ ἴδιο ἔγγραφο βλ. ΓΑΚ, Ὁθωνικὸ Ἀρχεῖο: Σειρὰ 11L Παιδείας, φ. 5 (ὁποῦ ὁ κατάλογος στὰ γαλλικὰ).

λογίας καὶ ἱστορίας τῆς Γῆς Σχολῆς ἀναφέρει πρῶτον τὸν Κούμα ὡς ἐξῆς: «Κωνσταντῖνος Κούμας (Θεσσαλός, ὑπὲρ τοὺς 60 χρόνους, διδάσκει εἰς Τεργέστην)»²³. Ἀξίζει ἐδῶ νὰ σημειωθεῖ ὅτι σὲ ἓναν πρόχειρο κατάλογο —προφανῶς πρὶν ἀπὸ τὴ σύνταξη τοῦ ὑποβληθέντος— προτείνεται νὰ διαιρεθοῦν οἱ συμπεριλαμβανόμενοι σ' αὐτὸν σὲ τέσσερις τάξεις, στὴν πρώτη τῶν ὁποίων ἀναφέρονται κατὰ σειρά τὰ ὀνόματα τῶν Κούμα, Ἀσωπίου, Βάμβα, Γενναδίου, Φαρμακίδου κτλ.²⁴

Ἄλλὰ γιὰ τὸ ἴδιο θέμα τοῦ διδακτικοῦ προσωπικοῦ ἐπανερχεται ἡ Γραμματεία σὲ νέα ἔκθεσή της τῆς 11/23 Σεπτεμβρίου 1834, ἡ ὁποία συνόδευε τὸ γενικὸ σχέδιο ὀργανισμοῦ τῶν ἀνωτέρων σχολείων ποὺ εἶχε συντάξει. Συγκεκριμένα στὴν ἔκθεση ἀναφέρεται:

«Ἡ Ὑ.Μ. θὰ δεῖ νὰ συμπεριλαμβάνεται ἐδῶ ὑπὸ τὸ στ. C τὸ σχέδιο τοῦ διατάγματος γιὰ τὸ διορισμὸ τῶν διδασκάλων τῶν Ἑλληνικῶν σχολείων καὶ τῶν καθηγητῶν τῶν Γυμνασίων καὶ τοῦ Πανεπιστημίου. Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς τελευταίους εἶναι ἄτομα ποὺ ἔχουν ἀποκτήσει φήμη τόσο γιὰ τὴ βαθιὰ τους μόρφωση ὅσο καὶ γιὰ τὰ συγγράμματά τους. Ἐγκατεστημένοι ἐδῶ καὶ πολλὰ χρόνια στὶς μεγάλες πόλεις τῆς Εὐρώπης ποὺ ἔχαιραν ιδιαίτερης ἐκτιμῆσεως, στὴν πλειοψηφία τους ἠλικιωμένοι καὶ φτωχοί, θὰ εἶναι δύσκολο γι' αὐτοὺς νὰ ἀποκοποῦν ἀπὸ τὶς συνήθειές τους καὶ νὰ πραγματοποιήσουν ἓνα ταξίδι μακρὸ καὶ ἐπίπονο γιὰ νὰ ἐπιστρέψουν στὴν Ἑλλάδα. Ἄλλὰ αὐτοὶ οἱ ἄνθρωποι ἔχοντας πρωτοστατήσῃ κατὰ τὴν περίοδο τῆς δουλείας στὴν ἐκπαίδευση τοῦ ἔθνους, καὶ δώσει ἀπὸ μακριὰ τὴν ὠθησὴ σ' αὐτὸ τὸ κίνημα ποὺ ἀνέθρεψε τὴν Ἐπανάσταση, ὄντας ἐξᾶλλου οἱ μόνοι ποὺ μποροῦν νὰ διεκδικήσουν τὸν τίτλο τοῦ ἐπιστήμονα, πιστεύω πῶς θὰ κερδίσουν τὸ ἐνδιαφέρον τῆς δοξασμένης διοικήσεως τῆς Ὑ.Μ., ἔτσι ὥστε νὰ γίνῃ ὅποιαδήποτε θυσία γιὰ τὴν προσέλευσή τους στὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν τοποθέτησή τους ἐπικεφαλῆς τῆς ἐπιστημονικῆς ἀναγεννήσεως. Εὐελπιστῶ ὅτι αὐτὲς οἱ σκέψεις θὰ πείσουν τὴν Ὑ.Μ. νὰ ἐγκρίνει τὸ μέτρο ποὺ προτείνω στὸ σχέδιο τοῦ διατάγματος ποὺ προανέφερα γιὰ τὴν πρόσκληση νὰ ἐπιστρέψουν στὴν πατρίδα τους, πράγμα ποὺ μερικοὶ ἀπὸ αὐτοὺς ὑπερεπιθυμοῦν νὰ κάνουν δελεασμένοι ἀπὸ τὰ πλεονεκτήματα ποὺ παρουσιάζει ὁ σχολικὸς νόμος, ἐνῶ ἄλλοι ἴσως ἀρνηθοῦν. Πιστεύω ἐντούτοις ὅτι εἶναι ἀπαραίτητο, ἀκόμη καὶ ἂν δεχθοῦμε αὐτὴν τὴν ἀμφιβολία, νὰ τοὺς συμπεριφερθοῦμε μὲ σεβασμὸ καὶ νὰ διευκολύνουμε τὴν ἐπάνοδό τους χωρὶς νὰ μετανιώσουμε γιὰ κάποιον ἀναπόφευκτα ἔξοδα»²⁵.

23. Τὰ ὑπόλοιπα ὀνόματα εἶναι κατὰ σειρά: «Νικόλαος Πίκολος, Ἰωάννης Ποντίκης, Κωνσταντῖνος Ἀσώπιος, Γεώργιος Γεννάδιος, Οὐλερίγος ἐκ Βρέμης, Λουδοβίκος Ῥός, Λουκάς Ἀργυρόπουλος». (Στὸν γαλλικὸν κατάλογο γίνεται ἀντιμετάθεσις τῶν ὀνομάτων τοῦ Ἀργυρόπουλου καὶ τοῦ Οὐλερίγου.)

24. Ὁ.π. [ὑποσημ. 22].

25. Ὁ.π. [ὑποσημ. 21], ἔγγραφο 17, ἀρ. πρωτ. 5750/2071/11/23 Σεπτεμβρίου 1834 (διεκπεραίωση 10 Ὀκτωβρίου 1834), καὶ ΓΑΚ, ὁ.π. [ὑποσημ. 22], φ. 5. Πρόκειται γιὰ τὸ σχέδιο ποὺ συντάξε ὁ Ὑπουργικὸς Σύμβουλος Ἀλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβῆς, στὸ ὁποῖο —μεταξὺ ἄλλων— προβλεπόταν ἡ ἵδρυσις Πανδιδασκηθρίου (=Πανεπιστημίου) μὲ 5 σχολές: Θεολογία-Φιλοσοφία, φιλολογία, ἱστορικὰ ἐπιστήμια - Ἱατρικὴ - Νομικὴ - Φυσικομαθηματικὰ Ἐπιστήμια. (Γιὰ τὰ

Μάλιστα στο άρθρο 5 του μνημονευόμενου διατάγματος (με ημερομηνία 9/21 Ὀκτωβρίου 1834) εξειδικεύεται αυτή ή τελευταία πρόταση της Γραμματείας ως εξής:

«Εἰς τοὺς ἐκτὸς τῆς ἐπικρατείας ἀπόντας καθηγητὰς δίδεται διορία 3 μηνῶν, ἐντὸς τῆς ὁποίας χρεωστοῦν νὰ ἐμφανισθῶσιν εἰς τὴν ῥηθεῖσαν Γραμματεῖαν διὰ νὰ δώσουν τὸν ὄρκον των, ἢ ν' ἀναφέρουν τὰς αἰτίας διὰ τὰς ὁποίας δὲν δύνανται νὰ ἔλθουν ἐντὸς τοῦ προσδιορισμένου καιροῦ καὶ νὰ ζητήσουν νέαν διορίαν. Θέλει δὲ τοὺς γίνεαι γνωστὸν ὅτι ἡ Κυβέρνησις προθυμοποιεῖται νὰ εὐκολύνῃ ὅσον τὸ δυνατόν εἰς τοὺς ἐνδεεῖς μεταξὺ αὐτῶν τὴν ὁδοπορίαν καὶ μετακομιδὴν των, καὶ μετὰ τὴν ἀφιξίν των θέλει λάβει ὑπ' ὄψιν τὰ ἐξοδά των»²⁶.

Πρῶτος, λοιπόν, μεταξὺ τῶν προτεινομένων καθηγητῶν τῆς Σχολῆς φιλοσοφίας, φιλολογίας καὶ ἱστορικῶν ἐπιστημῶν τοῦ Πανεπιστημίου ἀναφέρεται ἐκ νέου ὁ Κωνσταντῖνος Κούμας, πράγμα πού δείχνει τὴ μεγάλη ἐκτίμησι πού ἔτρεφε τὸ κράτος γι' αὐτόν²⁷.

Ἀπέμενε, βέβαια, ἡ ὑλοποίηση τοῦ σχεδίου, πράγμα πού ἀπαιτοῦσε τὴν ἔγκρισή του ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς Ἀντιβασιλείας. Αὐτὴ ὅμως, παρὰ τοὺς ἐπαινετικούς λόγους τῆς γιὰ τὸ σχέδιο, δὲν προχώρησε στὴν ἔγκρισή του ἐν συνόλῳ, ἀλλὰ κατὰ τὸ πρῶτο κυρίως ἐξάμηνο τοῦ 1835 ἔστρεψε τίς προσπάθειές τῆς στὰ σχολεῖα μέσης στάθμης (Ἑλληνικὰ σχολεῖα καὶ Γυμνάσια), γιὰ τὰ ὁποῖα συνέταξε ἡ ἴδια προσωρινούς κανονισμούς λειτουργίας τους. Χαρακτηριστικοὶ εἶναι οἱ λόγοι πού προβάλλει στὸ προοίμιο τοῦ διατάγματός τῆς «περὶ διοργανισμοῦ τῶν Ἑλληνικῶν σχολείων» πού κοινοποίησε στὴ Γραμματεία στίς 4/16 Ἀπριλίου 1835:

«Εἰς τὸ ὑπ' 11/23 Σεπτεμβρίου π.ἔ. καθυποβληθὲν σχέδιον διατάγματος περὶ διοργανισμοῦ τῶν ἀνωτέρων διδασκτικῶν καταστημάτων ἠύραμεν παρακαταθήμενας πολλὰς ἀξιολόγους γνώμας καὶ ἀρμοδίας προτάσεις καὶ δὲν δυνάμεθα νὰ ἀρνηθῶμεν τὴν εὐχαρίστησίν μας διὰ τὴν μεγάλην γνῶσιν καὶ ἐπιμέλειαν, μὲ τὴν ὁποίαν ἔγινεν ἡ ἐργασία αὕτη.

Ἐπειδὴ ὅμως αἱ περιστάσεις δὲν ἐσυγχώρησαν νὰ ἐνεργήσωμεν τῶν ἀνωτέρων σχολείων τὸν διοργανισμόν καθ' ἣν ὑποθέτει ἕκτασιν τὸ εἰρημένον σχέδιον, καὶ ἐπομένως εἰς αὐτὸ διάφοροι ὄροι, οἱ ὁποῖοι δὲν ἤμποροῦν διόλου ἢ δυσκόλως ἤμποροῦν νὰ ἐφαρμο-

διάφορα σχέδια ὀργανισμῶν στίς διάφορες βαθμίδες τῆς Ἐκπαίδευσης ἐτοιμάζω σχετικὴ ἐργασία.) Βλ. πρόχειρα Α. Ρ. Ραγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, τ. Α', Ἀθήνα 1894, 385 κ.έ.· τ. Β', Ἀθήνα 1895, 19 κ.έ.· Μιχ. Δ. Στασινόπουλος, *Τὰ πρῶτα βήματα τῆς ἀνωτάτης παιδείας μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν*, Ἀθήνα 1971, 23 κ.έ. (=Σελίδες ἀπὸ τὴν πολιτικὴ ἱστορία τοῦ νεώτερου Ἑλληνισμοῦ, Ἀθήνα 1978, 215 κ.έ.). Ἡ ἔκθεσι εἶναι γραμμμένη γαλλικὰ.

26. Ὁ.π. [ὑποσημ. 25].

27. Τὰ ὑπόλοιπα ὀνόματα εἶναι κατὰ σειρά: Κ. Ἀσώπιος, Α. Ρόζος, Π. Σοῦτσος, Α. Ἀργυρόπουλος, Ι. Ποντίκης, Ν. Πίκολος, τὰ ἴδια σχεδὸν μὲ τῆς προηγούμενης πρότασις τῆς 25 Ἰουλίου/6 Αὐγούστου 1834. (Βλ. ὑποσημ. 23).

σθοῦν εἰς τὰς πλέον περιωρισμένας ταύτας διατάξεις, διὰ τοῦτο δὲν μᾶς ἐφάνη ἀρμόδιον νὰ ἐγκρίνωμεν αὐτὸ πρὸς τὸ παρὸν καθ' ὅλην τὴν ἑκτασίαν του, καὶ νὰ διατάξωμεν τὴν δημοσίευσίν του»²⁸.

Ἔτσι, λοιπόν, ὡς τὸ τέλος τοῦ α' ἐξαμήνου τοῦ 1835 ἡ ὑπόθεση τοῦ Πανεπιστημίου, καὶ συνακόλουθα τοῦ διδακτικοῦ του προσωπικοῦ, παρέμεινε σὲ στασιμότητα.

Ἀλλὰ στὶς 22 Ἰουλίου/3 Αὐγούστου 1835, ὁ Ἄρμανσπεργκ —ὁ ὁποῖος μετὰ τὴν ἐνγλικίωση τοῦ Ὄθωνα κατεῖχε τὸ ἀξίωμα τοῦ ἀρχιγραμματέα²⁹— ἀπέστειλε στὴ Γραμματεία «καθ' ὑψηλοτάτην διαταγήν» δύο διατάγματα. Ἀπὸ αὐτὰ τὸ ἓνα ἀφοροῦσε τὴ σύσταση ἐπιτροπῆς γιὰ τὴν ἐξέταση τῆς καταστάσεως τῶν ἀνωτέρων σχολείων³⁰, καὶ τὸ δεύτερο προέβλεπε τὴ σύσταση τριῶν εἰδικῶν σχολείων, ἀπὸ τὰ ὅποια «τὸ ἓν προσδιορίζεται διὰ τὴν θεολογίαν, τὸ ἄλλο διὰ τὴν νομικὴν καὶ τὰς πολιτικὰς ἐπιστήμας, τὸ δὲ τρίτον διὰ τὴν φιλοσοφίαν καὶ φιλολογίαν» καὶ τὰ ὅποια «ἐν καιρῷ θέλομεν βελτιώσει καὶ τελειοποιήσει καὶ διὰ τῆς ἐνώσεως αὐτῶν θέλομεν σχηματίσει ἓν πανεπιστήμιον», ὅπως ἀναφέρεται στὸ προοίμιο τοῦ διατάγματος. Μεταξὺ τῶν ὄρων πού ἔθετε τὸ διάταγμα αὐτὸ γιὰ τὴ λειτουργία τῶν εἰδικῶν σχολείων ὑπῆρχε καὶ ἓνας πού ἀφοροῦσε τὸ διδακτικὸ τους προσωπικό: «εἰς ὅλας τὰς διδασκαλικὰς θέσεις θέλουσιν διορισθῆ ἀνεξαίρετως ἐδῶ διὰ μένοντες δημόσιοι ὑπάλληλοι ὡς ἑκτακτοὶ καθηγηταί»³¹. Ἀπὸ τὸ κείμενο αὐτοῦ τοῦ διατάγματος διαπιστώνεται ὅτι ἀποκλείονταν —τουλάχιστον σὲ αὐτὴ τὴ φάση— ὡς καθηγηταὶ Ἑλληνες τοῦ ἐξωτερικοῦ, καὶ ἐπομένως οἱ προηγούμενες σχετικὲς εἰσηγήσεις τῆς Γραμματείας δὲν λήφθηκαν ὑπόψη.

Μεταξὺ τῶν καθηκόντων πού εἶχε ἀναλάβει ἡ ἐπιτροπὴ ἦταν καὶ ἡ ὑποχρέωσή της νὰ γνωμοδοτήσει γιὰ τὸν προσωρινὸ ὄργανισμὸ τῶν ἐπιστημονικῶν εἰδικῶν σχολείων. Πράγματι, ἡ Ἐπιτροπὴ, δύο μῆνες μετὰ, ὑπέβαλε στὴ Γραμματεία σχέδιο ὄργανισμοῦ τῶν εἰδικῶν σχολῶν συνοδευόντας ἀπὸ σχετικὲς παρατηρήσεις-σχέψεις ἐπὶ τῶν ὁποίων στήριζε τὸ σχέδιο ὄργανισμοῦ³².

28. Ἄρ. Πρωτ. Ἀντιβασιλείας 24008· Γραμματείας 8564/6 Ἀπριλίου 1835· βλ. θ.1, φ.1, ἔγγραφο 24. (Τὸ κείμενο τοῦ διατάγματος στὰ γερμανικὰ καὶ ἑλληνικὰ).

29. Γιὰ τὸ ἀξίωμα αὐτὸ τοῦ ἀρχιγραμματέα βλ. John A. Petropoulos, *Πολιτικὴ καὶ συγκρότηση κράτους...*, ὁ.π. [ὑπόσημ. 1], τ. Α', 268-271.

30. Ἄρ. Πρωτ. Ἀνακτόρων 2363· Γραμματείας 1132/26 Ἰουλίου 1835· βλ. θ.1, φ. 6, ἔγγραφο 23, καὶ ΓΑΚ, Ὄθωνικὸ Ἀρχεῖο: Σειρὰ 11L Παιδείας, φ. 5. Τὴν ἐπιτροπὴ ἀποτελοῦσαν οἱ: Θ. Μανούσης (Ἐπίτροπος τῆς Ἐπικρατείας), Α. Πολυζωίδης (Ἀντιπρόεδρος τοῦ Ἀρειοπάγου), Π. Σοῦτσος (Ἐπιμετρητὴς Σύμβουλος), Θ. Φαρμακίδης (Γραμματέας τῆς Συνόδου), Γ. Γεννάδιος (Γυμνασιάρχης) καὶ Ε. Οὐλριχς (καθηγητὴς τοῦ Γυμνασίου).

31. Ἄρ. Πρωτ. Ἀνακτόρων 2364· Γραμματείας 1133/26 Ἰουλίου 1835· βλ. θ.1, φ. 2, ἔγγραφο 3, καὶ ΓΑΚ, ὁ.π. [ὑπόσημ. 30], φ. 1. Οἱ ὑπογραμμίσεις δικῆς μας.

32. Ἄρ. Πρωτ. Γραμματείας 2044/25 Σεπτεμβρίου 1835 (ἔγγραφο τῆς ἐπιτροπῆς μὲ ἡμερομηνία 24 Σεπτεμβρίου 1835)· βλ. θ.1, φ. 6, ἔγγραφο 35, καὶ ΓΑΚ, ὁ.π. [ὑπόσημ. 30], φ. 1.

Στὴν ὅλη ἐργασία της ἡ ἐπιτροπὴ βασίστηκε κυρίως στὰ ὅσα προέβλεψε τὸ διάταγμα συστάσεως τῶν εἰδικῶν σχολῶν, καὶ εἰδικότερα ὅσον ἀφορᾷ τὸ διδακτικὸ προσωπικὸ πρότεινε ἄτομα ἀπὸ τοὺς ὑπαλλήλους ποὺ διέμεναν στὴν Ἀθήνα. Γιὰ τὴ σχολὴ τῆς φιλοσοφίας καὶ φιλολογίας πρότεινε τοὺς Θ. Μανούση, Λ. Ρόζς, Γ. Γεννάδιο, Ε. Οὐλερίχο, Ι. Ψαρᾷ καὶ Ν. Λεβαδιέα, καὶ ἐπιπλέον καὶ κατ' ἐξάιρεση τὸν Κ. Ἀσώπιο, γιὰ τὸν ὁποῖο ἐκφράζει τὴν ἀκόλουθη γνώμη-πρόταση:

« Ἡ σχολὴ τῶν φιλοσοφικῶν καὶ φιλολογικῶν ἐπιστημῶν ἤθελεν ὠφελῆθαι τὰ μέγιστα ἐὰν ἡ Κυβέρνησις ἐνέκρινε νὰ προσκαλέσῃ εἰς τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὰς Ἰονίους νήσους ὡς καθηγητὴν τὸν ἐν Κερκύρα καθηγητὴν τῆς φιλολογίας κύριον Κ. Ἀσώπιον, ἄνδρα γνώριμον διὰ τὴν βάσιμον ἑλληνικὴν παιδείαν του, καὶ ὅστις ἐκτὸς τῆς εἰς τὴν εἰδικὴν σχολὴν καθέδρας ἐδύνατο νὰ ἀναδεχθῆ τὴν διεύθυνσιν φιλολογικοῦ διδασκαλείου τόσον ἀναγκαίου εἰς τὴν τελειοποίησιν τῶν διδασκάλων τῆς ἑλληνικῆς φιλολογίας»³³.

Καὶ ἐνῶ διαπιστώνουμε ὅτι ἀπὸ τὸν κατάλογο τῶν καθηγητῶν τῆς σχολῆς φιλοσοφίας καὶ φιλολογίας ἀπουσιάζει τὸ ὄνομα τοῦ Κ. Κούμα, στὶς 7/19 Ὀκτωβρίου 1835 ἡ Γραμματεία ὑποβάλλει πρὸς τὸν βασιλέα ἔκθεση ἐπὶ τοῦ σχεδίου τῆς ἐπιτροπῆς περὶ τῶν εἰδικῶν σχολῶν³⁴. Στὴν ἔκθεσὴ της αὐτὴ ἡ Γραμματεία διατυπώνει τὶς παρατηρήσεις της ἐπὶ τοῦ σχεδίου τῆς ἐπιτροπῆς συγκρίνοντάς το μὲ τὸ δικό της σχέδιο τῆς 11/23 Σεπτεμβρίου 1834³⁵. Εἰδικότερα, ὡς πρὸς τὸ προτεινόμενο προσωπικὸ τῶν εἰδικῶν σχολῶν διατυπώνει τὴν ἄποψη ἡ καλύτερα ἐπανερχεται σὲ προηγούμενη πρότασή της γιὰ προσέλκυση ἐπιφανῶν λογίων —καὶ φυσικὰ μεταξὺ αὐτῶν συγκαταλέγει γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ τὸν Κούμα:

«Τέλος, τολμῶ νὰ προσθέσω γιὰ τὸ Πανεπιστήμιον ποὺ θὰ ἰδρυθῆι κάποτε, ὅτι θὰ γίνεαι ἱερὸ καθήκον τῆς Κυβερνήσεως νὰ προσελκύσει, ὅπως ἐγίνε μὲ τὸν Ἀσώπιο, ὄλους τοὺς μορφωμένους (λογίους) ποὺ βρίσκονται ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῆς χώρας, ὅπως οἱ Βάμβας, Κούμας, Οἰκονόμος [...]»³⁶.

Ὅμως ἡ ὅλη ἐξέλιξις τῶν εἰδικῶν σχολῶν, καθὼς καὶ τοῦ Πανεπιστημίου, πῆρε ἄλλη τροπὴ ποὺ δὲν μᾶς ἀπασχολεῖ ἐδῶ, καὶ τὸ θέμα τῆς καθόδου τοῦ Κούμα στὴν Ἑλλάδα ἔληξε στὸ σημεῖο αὐτό.

33. «Παρατηρήσεις» τῆς Ἐπιτροπῆς, δ.π. σ. [5]. Πράγματι, στὶς 24 Σεπτεμβρίου/9 Ὀκτωβρίου 1835 ὑπογράφηκε διάταγμα γιὰ τὴ σύσταση φιλολογικοῦ σχολείου καὶ προσκλήθηκε ὁ Κ. Ἀσώπιος ὡς διευθυντὴς του καὶ καθηγητῆς Πανεπιστημίου. Τὰ σχετικὰ μὲ τὴν ἐξέλιξις τῆς ὑπόθεσης αὐτῆς τοῦ Ἀσωπίου ἐκφεύγουν ἀπὸ τὸ σκοπὸ αὐτῆς ἐδῶ τῆς ἐργασίας: βλ. ὁμως σχετικῶς θ.1, φ. 2 («Πανεπιστήμιον»).

34. Ἄρ. Πρωτ. Γραμματείας 2044/1023/7/19 Ὀκτωβρίου 1835 (θ.1, φ. 6, ἔγγραφο 37)· Ἀνακτόρων 4681/17/29 Ὀκτωβρίου 1835 (ΓΑΚ, δ.π. [ὑποσημ. 30], φ. 1).

35. Βλ. ὑποσημ. 25.

36. Ὁ.π. [ὑποσημ. 34], σ. [12-13]. Τὸ κείμενο τῆς ἔκθεσης στὰ γαλλικά.

Ἀπὸ τὰ ὅσα προηγήθηκαν, προκύπτουν τὰ ἀκόλουθα συμπεράσματα:

1. Εἶναι σχεδὸν βέβαιον ὅτι, ἂν ἡ πρόσκληση τῆς Γραμματείας ἦταν πιὸ συγκεκριμένη, ὁ Κούμας θὰ τὴ δεχόταν καὶ θὰ ἐπέστρεφε στὴν Ἑλλάδα.

2. Οἱ λόγοι ποὺ προέβαλε ὁ Κούμας στὴν ἀπάντησή του ἦταν ἀρκετὰ ἰσχυροὶ ὥστε νὰ τὸν κάνουν ἐπιφυλακτικὸ στὴν ἀποδοχὴ τῆς πρόσκλησης.

3. Πρόβλημα παραμένει τὸ ὅτι οἱ μετὰ τὴν πρόσκληση θετικὲς γνώμες τῆς Γραμματείας γιὰ τὸν Κούμα δὲν πῆραν ἐπίσημη μορφή (π.χ. δίπλωμα διορισμοῦ).

4. Ἀναπάντητο ἐπίσης μένει τὸ ἐρώτημα, ἂν μποροῦσε νὰ γίνεῖ ἐξαίρεση καὶ γιὰ τὸν Κούμα ὅπως γιὰ τὸν Ἀσώπιο, καὶ σὲ θετικὴ περίπτωση, ποιά θὰ ἦταν ἡ ἀπόφασή του.

5. Ἡ ἀνάληψη ἐκ μέρους τοῦ Κούμα τῆς διεύθυνσης τοῦ σχολείου τῆς Τεργέστης ἦταν μᾶλλον ἀποτέλεσμα τῆς ἀοριστίας τῆς πρόσκλησης τῆς Γραμματείας ἀλλὰ καὶ τῆς διάθεσής του γιὰ ἐξασφάλιση σταθερῶν ὄρων ἐργασίας.

Πάντως, ἀνεξάρτητα καὶ πέρα ἀπὸ ὅλα αὐτά, ἐκεῖνο ποὺ ἔχει σημασία καὶ παραμένει ὡς τελικὴ θέση εἶναι ἡ λίαν τιμητικὴ γνώμη ποὺ εἶχε τὸ ἐπίσημο ἑλληνικὸ κράτος γιὰ τὸν Κωνσταντῖνο Κούμα, ὅτι ἦταν «σοφῶν ἄριστος, συνίστωρ [...], κοσμήτωρ [...] συνέριθος [...]

ΤΑ ΕΓΓΡΑΦΑ

Τὰ ἔγγραφα ποὺ δημοσιεύουμε ἐδῶ ἐμπεριέχονται σὲ ἓναν ἀπὸ τοὺς φακέλους τοῦ ταξινομούμενου Ἀρχείου τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ὁθωνα καὶ μετὰ, μὲ τὶς ἀκόλουθες ταξινομικὲς ἐνδείξεις:

θ. 138. φ. 2. / Κωνσταντῖνος Μ. Κούμας. / φακ. 24. / Κ. Β. / θυρ. 32. /

Δηλαδή, ὁ φάκελος αὐτὸς —ποὺ τὸ περιεχόμενό του ἀναφέρεται στὸν Κωνσταντῖνο Μ. Κούμα— μὲ αὐξοῦντα ἀριθμὸ 24 ἀνήκει στὴ θυρίδα 32 τοῦ Β' κλάδου τοῦ Ἀρχείου, ὁ ὁποῖος περιέχει φακέλους μὲ θέματα ἐκπαιδευτικά. Ἡ πρώτη ἐνδειξη (θ. 138. φ. 2.) δηλώνει μεταγενέστερη ἐνταξὴ τοῦ φακέλου στὴ θυρίδα 138 ποὺ εἶχε γενικὸ τίτλο: οἱ ζητοῦντες διδασκαλικὰς θέσεις.

Λεπτομέρειες γιὰ τὸν τρόπο ταξινόμησης τοῦ Ἀρχείου θὰ ἀναφερθοῦν στὸν Κατάλογο ποὺ πρόκειται νὰ ἐκδοθεῖ προσεχῶς ἀπὸ τὰ Γενικά Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους.

1

Ἄρ. Πρ. 3515

<Δ.> 947

<ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ.>

Ἦ ἐπὶ τῶν Ἐκκλ(ησιαστικῶν) κτλ. Γραμ(ματεία)
τῆς Ἐπικρατείας

5

Πρὸς τὸν Κύριον Κ. Μ. Κούμαν.

Εἰς πέρας ἤδη προάγεται ὅσα πρὸς θυγατέρα τὴν σὴν ἐπιστέλλων ἐν Βιέννῃ, δεύτερον τοῦτο ἔτος, ἐφοίβασας ἀντικρυς, τῆς κατὰ σέ Γραμματικῆς ἐν ἐπιστολῆς προοιμιαζόμενος τύπῳ· ἰδοὺ γὰρ Ἑλλάς, ἡ φίλη πατρίς, 10 μουσσοστεφοῦς Ἠγήτορος εὐμοιρήσασα, τῶν ἡρωϊκῶν αὐτῆς ἀγῶνων τὸ τέρμα, βαλβίδα νέων ὑπεστήσατο ἀγῶνων, τὴν διὰ τῆς παιδείας ἐπάνοδον πρὸς τὴν ἀρχαίαν ἐκείνην εὐκλειαν προθεμένη. Ταύτη τοι καὶ τοὺς τῶν Μουσῶν θιασώτας ἐπὶ τὸ πάτριον ἔδαφος μεταπεμπομένη, καὶ σέ ἐν τοῖς πρώτοις, ὅσοι κατὰ σέ, μετακαλέσασθαι οὐδὲν ἡγήσατο προὔργιαίτερον, 15 φθέγμα προἰεμένη, ὡς πρὸς υἱὸν γνήσιον, τὸ μητρῶον.

Σπεύσεις ἄρ', εὖ οἶδ' ὅτι, σοφῶν ἄριστε, συνίστωρ μὲν τῶν συγκροτουμένων ἤδη ἐπ' ἀγαθαῖς ταῖς ἐλπίσι φροντιστηρίων, κοσμήτωρ δὲ καὶ συνέριθος γενησόμενος διδασκόντων τε καὶ διδασκομένων, καὶ τῶν ἀγαθῶν / ἐπαπολαύσων ἐκείνων, ἐν καιρῷ ἤδη τῆς ἡλικίας, ὅσα πόνους ἀτρώτοις ἡμῖν 20 τε καὶ τοῖς ἐπιγενησομένοις προεμνηστεύσω.

Οὐ γὰρ οἶμαί σου τῇ φιλοσόφῳ καὶ Ἑλληνικῇ ψυχῇ τό, «Πολλῶς ἔχει τὰν Σπάρταν κάρβονας», ὅπερ, μέτρια περὶ σεαυτοῦ φρονῶν, πρὸς τὴν Νέμεσιν πάντως ὑπέκρουσας, ἀφοσιούμενος τὸν ἐπὶ τὰ τῆδε πλοῦν, ἐκτροπῆς μὲν οὐδοποστιοῦν, νόστου δὲ μᾶλλον ἴμερον ἐντῆξαι δίκαιον, ὅσω, 25 πολλῶν ὄντων τῶν ὑπὸ σοὶ κελευστῇ τὸν καλὸν τῆς Ἑλληνικῆς παλιγγενεσίας δίαυλον σταδιοδρομούντων, θᾶττον ἐφικέσθαι τοῦ σκοπομένου μεγάλας ἐνδίδωσι τὰς ἐλπίδας, αὐτοῦ τε τοῦ ἀγῶνος ἀξίως, ὑμῶν τε τῶν ἀγωνιζομένων καὶ τοῦ περικλεῶς ἀγωνοθετοῦντος. Οὐ δὲ καὶ τῶν γενναίων καὶ βασιλικῶν ἀτεχνῶς βουλευμάτων ἐρμηνεύς σοι γιγνόμενος, καὶ τῆς πατρώ- 30 ας ἐμοὶ περὶ σέ φιλίας, ἐναποσβεσθείσης ἴσως τῷ χρόνου μήκει, ἀναζωπυροῦμαι τὴν μνήμην.

Ναύπλ:(ιον) τὴν 6 Μαΐου 1834.

Κ. Δ. Σ(χινᾶς).

Διεκ(περαιώθη) τὴν 9 τοῦ αὐτοῦ.

35 Δ(ημήτριος) Π(ετροκόκκινος)

ἐλήφθη 15 Ἰουλίου 34

Ἄρ. Πρ. 4486

5 Πρὸς τὸν Πανευγενέστατον Γραμματέα ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν
καὶ τῆς δημοσίου ἐκπαιδεύσεως τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπικρατείας
κύριον Κωνσταντῖνον Σχινᾶν.

Ἐγὼ μὲν, Ἀνδρῶν ἄριστε, καὶ πόρρωθεν ἀγάλλομαι τὰ κλέα τῆς φίλης
ἀκούων πατρίδος δρόμῳ ἤδη χωρούσης πρὸς τὸ τῶν ἀγῶνων τέρμα, κλῆρον
αὐτῆς πάτριον ὄντα, τὴν σοφίαν καὶ ἀρετὴν, καὶ τοὺς αὐτόπτας καὶ συνεργούς
ὑμᾶς μακαρίζων οὐ παύομαι, πολλάκις, ὁ Δημάρατος περὶ Ἀλεξάνδρου
10 πρεσβυτικῶς ἐπιδακρύσας εἶπεν, ἀναφθεγγόμενος, μεγάλης ἡδονῆς
ἔστερησθαι τῶν Ἑλλήνων τοὺς τεθνηκότας πρὶν ἰδεῖν Ὅθωνα ἐν θρόνῳ
ἐλληνικῶ καθήμενον ἐλληνικαῖς χερσὶ προεκκαθαρθέντος τῆς μιαρίας τοῦ
ἐλληνικοῦ ἐδάφους. Σὲ δέ, βλάστημα ρίζης ἀγαθῆς, ἐλληνικῆς παιδείας ἐς
ἄκρον οἶκοι ἐληλαλόκα, ἡγασάμην μᾶλλον, ὅτι τὴν περίπυστον τῶν Γερμα-
15 ῶν σοφίαν ἐν Βερολίνῳ αὐτῶ, τῇ τῶν Ἐλικωνιαδῶν Μουσῶν ἀποικία,
ἀωτευσάμενος, ἐπανελθὼν λειτουργεῖς ἀξίως σεαυτοῦ πατρίδι τε καὶ
Ἄνακτι περικλεεῖ λειτουργίαν, ἢ σοὶ ἀθανασίας περιβαλεῖ στέφανον. Κα-
λεῖς δὲ καμὲ συμπράκτορα τῆς σῆς ἀξιαγάστου σπουδῆς ὡς ἰκανὴν οὔσαν
τὴν ἐμὴν ἐπιστήμην συνεισενεγκεῖν τι τῶν ἀγαθῶν τῶ κοινῶ ἐράνω, εὐερ-
20 γετῶν με καὶ τιμῶν ἀμύθητον ὅσον. Οὐδέποτε γὰρ ἐμαυτῶ σύνοιδα οὕτω
τετιμημένῳ ὡς ἤδη, ἐν τοῖς πρώτοις καταλεγομένῳ τῶν ἐλλογιμῶν ὑπὸ
τῆς θεσπεσίας σου κορυφῆς βασιλέως Μουσοστεφοῦς ἐξαγγελλούσης βου-
λεύματα. Πρὸς ταῦτ' οὖν ἄκουε, Σοφὲ ἄνερ καὶ φίλων ἐμοὶ φίλτατε' οὐ γὰρ
ἀπομαρανηθῆναι τὴν πατρίαν φιλίαν ἀλλὰ συνακμαῖζειν ἐκείνη θάλλουσαν
25 καὶ τὴν τοῦ ἀγαθοῦ τέκους πέπεισμαι, εἴ γε μὴδὲ τὸν πάντ' ἂν αἰῶνα τὰς
τῶν ἀγαθῶν φιλίας ἀφανίσαι Ἰσοκράτης ὀρθῶς ἀπεφῆνατο.

Ἐμοὶ δύναιμι οὐδέποτ' ἦν πολλοῖς καὶ ἀορίστοις ἔργοις προσέχειν τὸν
νοῦν, μῆτι γε νῦν πρὸς δυσμᾶς σπεύδοντι βίου. Δηλώσεις οὖν μοι ἐφ' ἃ καὶ
ἐφ' οἷς με καλεῖ ἡ Γραμματεία, ἵνα μὴ γέλωτα δίκαιον ὀφλισκάνω πολιά
30 μὲν κατωμαδὸν ὑφιστάμενος, ἐν μέσῳ δὲ τῶ δρόμῳ καταπίπτων· εἶτα τὴν
μὲν φίλην πατρίδα χαλεπαίνειν συμβαίνει ἐπὶ τῇ ἀμαθίᾳ τῇ ἐμῇ καὶ ἀχρη-
στία, αὐτὸς δὲ τῆς ἐνταῦθα μετὰ τῶν φιλτάτων συνδιαγωγῆς καὶ τοῦ ἐπ'
ἀδείας τῶν ἀναγκαίων πορισμοῦ μάτην ἀναμιμνήσκωμαι.

Ταῦτα, Μουσῶν μέλημα, οὐ πρόφασιν ἐκφυγῆς τῆς πατρίδος, ὑπὲρ ἧς
35 οὐκ ἐπαυσάμην οὐδὲ παύσομαι φιλοπονῶν καὶ φιλοτιμούμενος, ἀλλὰ πα-
γίωσιν ἐμοὶ τε καὶ ὑμῖν ἀμεμφίμοιρον προῖσχύμενος αἰτοῦμαι σε διαταγὰς
δευτέρως ἵνα τὸ τῆς ἡλικίας ὑπόσασθρον στηρίξας τὸ λοιπὸν τοῦ βίου πατρι-
δι καὶ τῶ κλεινῶ βασιλεῖ καθιερώσωμαι.

40 Ἐν Τεργέστῃ $\frac{16}{28}$ Ἰουνίου 1834

Κ. Μ. Κούμας.

ΣΧΟΛΙΑ

ΕΓΓΡΑΦΟ 1

Σχέδιο τοῦ ἐπίσημου ἐγγράφου: θ. 32, φ. 24, ἀρ. 1. Δίφυλλο, διαστ. 0.317 × 0.215. Τὸ κείμενο στὸ φ. 1^{rv}.

Πρόκειται γιὰ τὸ σχέδιο τῆς πρόσκλησης τοῦ Κούμα με μονογραφή τοῦ Γραμματέα Κ. Δ. Σχινᾶ, τὸ ὁποῖο στὴ συνέχεια ἀντιγράφηκε ἀπὸ τὴν ὑπηρεσία κατὰ τοὺς τύπους τῶν ἐπισήμων ἐγγράφων καὶ στάλθηκε στὸν Κούμα μέσω τῆς Γραμματείας ἐπὶ τῶν Ἐξωτερικῶν μετὰ τὸ ἀκόλουθο διαβιβαστικὸ ἐγγράφο (τοῦ ὁποῖου τὸ σχέδιο βρίσκεται στὸν ἴδιο φάκελο: θ. 32, φ. 24, ἀρ. 2):

Ἄρ. Πρ. 3515

<Δ.> 948.

Ἐκκλησιαστικῶν κτλ. Γραμματεία).

Πρὸς τὴν ἐπὶ τοῦ Βασιλικοῦ Οἴκου καὶ τῶν Ἐξωτερικῶν.

Ἀποστολὴ ἐπισήμου ἐπιστολῆς πρὸς τὸν Κύριον Κ. Μ. Κούμα.

Τὸ ἐγκλειόμενον ἐνταῦθα ὑπ' ἀρ. 947. ἐπίσημον ἐγγράφον τῆς Γραμματείας ταύτης, παρακαλεῖσθε, Κύριε Γραμματεῦ, νὰ διευθύνετε ἀσφαλῶς μετὰ πρῶτην εὐκαιρίαν πρὸς ὃν ἐπιγράφεται.

Διεκ(περαιώθη) τὴν 9 τοῦ αὐτοῦ.

Δ(ημήτριος) Π(ετροκόκκινος)

Ἐν Ναυπλίῳ τὴν 7. Μαΐου 34.

Ὁ Γραμματεὺς
Κ. Δ. Σχ(ινᾶς).

Τὸ κείμενο τοῦ ἐπίσημου ἐγγράφου ἔχει δημοσιεύσει ὁ Α. Γούδας (*Βίοι Παράλληλοι*, τ. 2, Ἀθήνα 1870, 281-282), ἀλλὰ μετὰ λάθη, τὰ ὁποῖα καὶ ἀποκαταστήσαμε σ' αὐτὴν ἐδῶ τὴν ἔκδοσιν.

στ. 7-9 *ὄσα πρὸς θυγατέρα τὴν σὴν [...] τύφω*. Ἀναφορὰ στὰ «Προλεγόμενα πρὸς Ἑλένην Κ. Κατακοζηνήν» τῆς *Γραμματικῆς διὰ σχολεῖα* τοῦ Κούμα (βλ. ὑπόσημ. 14). Παραθέτουμε τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα: «Ἀλλὰ δὲν εἶναι μακράν, Ἑλένη μου, ὁ καιρὸς ὅποτε θέλουν φανῆν καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα ὅλοι οἱ ὠραῖοι καρποὶ τῆς Ἑλληνικῆς φιλολογίας, ὄσους ἐβλάστησεν ἡ τρισευδαίμων χώρα τῆς Γερμανίας. Κατὰ θεῖαν εὐδοκίαν ἡ Ἑλλὰς ἀπήλαυσεν Ἀνακτα, υἱὸν φιλοσόφου Βασιλέως, ἐκ τοῦ ἔθνους ἐκείνου, τὸ ὁποῖον ἀκμάζει τὴν σήμερον καὶ εἰς τὴν ἀρχαιομάθειαν καὶ εἰς τὴν φιλοσοφίαν. Εἶδες, κόρη μου, παρὰ τὸν Θείρισον καὶ Γερμανὸν ἄλλον εἰδημονέστατον τοῦ Ἑλλήνος λόγου, τὸν καλὸν κάγαθὸν Ἰωάννην Φράντζιον Θαρσुकλέα, διαβαίνοντα αὐτόθεν εἰς τὴν Ἑλλάδα μετὰ ἔργον Διερμηνευτοῦ τῆς βασιλικῆς ἐπιτροπίας, μαθητὴν τοῦ περιβοήτου τῆς Σαξωνίας διδασκάλου Ἐρμάνου. Τοιοῦτους ἄλλους, καὶ αὐτὸν τὸν πολυμαθέστατον Θείρισον, θέλει μεταφέρειν ὁ κλεινὸς ἡμῶν βασιλεὺς εἰς τὴν Ἑλλάδα. Οὕτω φοιᾶζει τὴν ὥραν ταύτην ἡ μαντικὴ μου, ἴσως διότι "κύων πεινώσα ἄρτους μαντεύεται," τὸ τῆς παροιμίας. Διὰ τοιούτων ἀνδρῶν θέλει εἰσαχθῆν καὶ εἰς ἡμᾶς ἡ βασιμωτάτη τῆς Γερμανίας διδασκαλία καὶ μέθοδος. Ὅλα τὰ φιλολογικὰ τῆς ἀρχαιομαθείας κειμήλια θέλουν στολίσειν καὶ τὴν Ἑλλάδα, καὶ ἐπομένως καὶ αἱ ἐκτεταμέναι Γραμματικαὶ, αἱ πληρέστεραι Μετρικαὶ καὶ Ποιητικαὶ τέχναι, θέλουν ἀναπαύσειν τὴν ἐπιθυμίαν τῶν φιλομούσων μας. Τὸ δὲ μέγιστον, θέλουν ἀναγινώσκειν ἐλευθέρως οἱ νέοι Ἕλληνες γινόμενοι ἱκανοὶ νὰ καταλαμβάνωσι τὸν θεῖον Πλάτωνα, τὸν ἀνθρωπιστὴν καὶ φωτιστὴν ὄλου τοῦ νῦν εἰς παιδείαν καυχωμένου νεωτέρου κόσμου· τὸν μουσῶπνευστον Ὅμηρον, τὸν πατέρα πάσης ἀνθρωπίνης γνώσεως, καὶ τὰ ἀπαράμιλλα ἀριστουργήματα τῆς σκηρικῆς τῶν Ἀθηνῶν ποιήσεως. Χρυσὴ ἐποχὴ, τέκνον μου,

πρόκειται εἰς τὴν μὲ τὰς δυνάμεις τῶν ἰδίων τῆς τέκνων ἀνεγερθεῖσαν Ἑλλάδα. Ζῶν ἐπιμήκιστον ὁ Θεοπρόβλητος καὶ Λαοψήφιστος τῶν Ἑλλήνων πρῶτος βασιλεὺς ἀφοῦ ὑπῆρξεν ἐπὶ τῆς γῆς τὸ Ἑλληνικὸν ἔδαφος! Εὐδαιμονοίη ἢ παμπόθητος ἡμῶν πατρίς ἐκ δυνάμεως προβαίνουσα εἰς δύνάμιν!» Γιὰ τὴ θυγατέρα τοῦ Κούμα Ἑλένη, στὴν ὁποία ἀπευθύνονται τὰ «Προλεγόμενα», βλ. Νίκος Α. Βέης, «Ἐπιστολαὶ Κωνσταντίνου Κούμα καὶ Ἀδαμαντίου Κοραῆ σχετικαὶ πρὸς τὴν Σμύρνην», *Μικρασιατικὰ Χρονικά*, τ. 2 (1939), 10-11.

στ. 21-22 πολλῶς ἔχει [...] κάβρωνα. Ἐναφορὰ σὲ ὅσα ἔγραψε ὁ ἴδιος ὁ Κούμας στὰ «Προλεγόμενα» βλ. παραπάνω (σ. 283, καὶ ὑποσημ. 15).

στ. 23-24 ἐκτροπῆς μὲν οὐδοποσσιουῖν. Ἀρχικὴ γραφή: ἀποτροπῆς μὲν οὐδὲ μικροῦ δεῖν.

στ. 25 πολλοῦν ὄντων τῶν. Ἀρχικὴ γραφή: πολλοὺς ἔχων τούς.

στ. 26 σταδιοδρομοῦντων. Ἀρχικὴ γραφή: σταδιοδρομήσοντας.

στ. 29-30 τῆς πατρώας ἐμοὶ παρὰ σέ φιλίας. Φαίνεται πῶς ὑπῆρχε φιλία μεταξὺ τοῦ Κούμα καὶ τοῦ πατέρα τοῦ Κωνσταντίνου Σχινᾶ, τοῦ χάτμανου Δημητρίου Σχινᾶ, γιὰ βιογραφικὰ τοῦ ὁποίου βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Ἐν Ἀθήναις τῇ 3 Μαΐου 1837*, Ἀθήνα 1987, 168-169.

ΕΓΓΡΑΦΟ 2

Πρωτότυπο: θ. 32, φ. 24, ἀρ. 3. Δίφυλλο, διαστ. 0.270 × 0.220. Τὸ κείμενο στὸ φ. 1^ρ.

Πρόκειται γιὰ τὴν αὐτόγραφη ἀπάντηση τοῦ Κούμα, ἀνέκδοτη, ἀπὸ ὅσο γνωρίζω.

στ. 9-12 ὁ Δημάρατος [...] εἶπεν [...] καθήμενον. Ὁ Κορίνθιος Δημάρατος, ἐταῖρος τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, τὸν συνόδεψε στὴν ἐκστρατεία στὴν Ἀσία. Στὴν Περσέπολη, ὅταν ἀντίκρισε τὸν Ἀλέξανδρο νὰ κάθεται στὸν περσικὸ θρόνο «εἶπε μεγάλης ἡδονῆς ἔστερῆσθαι τούς Ἕλληνας, ὅσοι τεθνήκασι πρὶν ἰδεῖν Ἀλέξανδρον ἐν τῷ Δαρείου θρόνῳ καθήμενον» (Πλουτάρχου, *Ἀλέξανδρος*, 56).

στ. 13-16 ἑλληνικῆς παιδείας [...] ἐν Βερολίῳ αὐτῷ [...] ἄωτευσάμενος. Γιὰ τὶς σπουδὲς τοῦ Κωνσταντίνου Σχινᾶ βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *δ.π.* (ἔγγραφο 1), 170.

στ. 26 Ἴσοκράτης ὁρθῶς ἀπεφῆνατο. Τὸ σχετικὸ χωρίο τοῦ Ἴσοκράτη εἶναι: «καὶ τὰς μὲν τῶν φαύλων συνηθείας ὀλίγος χρόνος διέλυσε, τὰς δὲ τῶν σπουδαίων φιλίας οὐδ' ἂν ὁ πᾶς αἰὼν ἐξαλείψειεν» (*Πρὸς Δημόνικον*, 1).